

დაბრუნების ახალი პარადიგმა - ინვესტიციები ადამიანურ კაპიტალში

ია ყოლბაია
სტუ-ს დოქტორანტი

რეზიუმე

საქართველოში უცხოური ინვესტიციების სტიმულირება უნდა მოხდეს არა რომელიმე ცალკე დარგის, ქვედარგისა თუ ტერიტორიული ერთეულის თვალსაზრისით, არამედ, უნინარეს ყოვლისა, ქართული ადამიანური კაპიტალის ეფექტიანი გამოყენების გათვალისწინებით. ქვეყანაში ყოველმხრივი მხარდაჭერა უნდა ჰპოვოს ისეთმა უცხოურმა ინვესტიციებმა, რომელიც არა უკვე ხმარებაში მყოფი, მეორადი ტექნოლოგიების შემოტანას გულისხმობს, არამედ - ინვესტიციებმა, რომლებიც ქართული ინტელექტუალური პოტენციალის ჩართვას მსოფლიო ეკონომიკურ პროცესებში, ქართველი ხალხის მაღალ შემოსავლებს, ლეგალური ბიზნესის ეფექტიანობის ამაღლებასა და ქვეყნის კეთილდღეობის ზრდის მდგრად ტენდენციებს უზრუნველყოფს.

SUMMARY

The stimulation of foreign investment in Georgia should be done not from the point of view of some separate branches or territorial units, but first of all by taking into consideration the effective usage of Georgian human capital. All over the country there should be a thorough for the foreign investment that means not the inculcation of second technologies, but including Georgian intellectual potential into the world economic processes, the high income of Georgians, the increasing of the legal business effectiveness and providing the firm tendencies of country welfare.

* * * *

საქართველოს საწარმოების რესტრუქტურისაცია, რომელიც მოწოდებულია რადიკალურად შეცვალოს მათი საწარმოო აპარატი, ორგანიზაცია და მართვა, ეკონომიკური მექანიზმი, წარმოადგენს ჭეშმარიტად ისტორიულ ამოცანას. თანამედროვე ეტაპზე, დიდი რაოდენობით არასიცოცხლისუნარიანი საწარმოების არსებობა განაპირობებს არა მარტო საბაზრო გარდაქმნების გაჭიანურებას, არამედ, არსებითად განსაზღვრავს ეკონომიკის გრძელვადიანი განვითარების ბუნდოვან პერსპექტივებს.

საქართველოში პოსტსაბჭოურმა რეფორმებმა ცხადყო, რომ მცდარია წარმოდგენა, საწარმოთა

ავტომატური რესტრუქტურისაციის შესახებ, ეკონომიკური სისტემის ცვლილების კვალობაზე. მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ პოსტპრივატიზაციის პერიოდში სტრატეგიული ინვესტიციების მოძიებას მთლიანად კაპიტალის ბაზარი უზრუნველყოფდა, არ გამართლდა. მართვის პროგრესული მეთოდებისა და ფორმების გამოყენება თითოეულ საწარმოში დამოკიდებულია არა პრივატიზაციის ტემპებზე, არამედ მის ხარისხზე.

ეკონომიკის ფართომასშტაბიანი სტრუქტურული რეორგანიზაცია, სიღრმისეული მიკროეკონომიკური გარდაქმნები და ფუნდამენტური ინსტიტუციური რეფორმები წარმოადგენს არა მარტო საბაზრო გარემოს ფორმირების გადამწყვეტ პირობას, არამედ - მაკროეკონომიკური სტაბილურობისა და მთლიანად ეკონომიკის ცივილიზებული განვითარების ფაქტორს. გრძელვადიან პერსპექტივაში ზრდა ობიექტურად შეუძლებელია თანამედროვე ტექნოლოგიების გამოყენების, მეცნიერებატევადი და რესურსდამზოგველი წარმოებების, მატერიალური წარმოებისა და მომსახურების სფეროს ინტეგრაციის ახალი მექანიზმების შექმნის, მრავალნაირი პერსპექტიული კორპორაციული ორგანიზაციის ფორმებისა და მართვის მეთოდების ათვისების გარეშე.

წარმოების ინფორმაციული ხაზისა და მეცნიერულ-ტექნიკურ ცვლილებებთან მიმართებაში მართვის ხარისხობრივი გარდაქმნის ერთ-ერთ უახლეს გამოვლინებად შეიძლება ჩაითვალოს ცოდნის ახალი ფუნქციისა და მართვის მექანიზმის წარმოქმნა. საუბარია ინტელექტუალური კაპიტალის აკუმულირებაზე საწარმოო და ინფორმაციული ტექნოლოგიების რეგულაციური ცვლილებების პირობებში, ინტელექტუალური კაპიტალის გამოყენება და მზარდი პროფესიონალური კომპეტენცია უზრუნველყოფს ქვეყნის ეკონომიკის ცხოველქმედებასა და წარმატებულ განვითარებას.

ადამიანური კაპიტალის თეორიის აღმოცენებამ, კაცობრიობის განვითარების ისტორიაში არანოვტორივი დაგროვების მზარდი როლი განაპირობა. ადამიანური კაპიტალის ქვეშ იგულისხმება ადამიანის ყველა მწარმოებლური უნარის ერთობლიობა, მაშასადამე ეს ცნება მოიცავს ცოდნისა და ჩვევების შეძენას, აგრეთვე - ეკონომიკური კეთილდღეობის საწარმოებლად გამოყენებულ ენერგიასა და მოტივაციას¹ (Hypeev P., 2008, c. 144). ადამიანურ კაპიტალში ინვესტიციების ძირითად ფორმებს მი-აკუთვნებენ: განათლებას, აღზრდას, ჯანდაცვას,

აგრეთვე დანახარჯების მთლიან კომპლექსს, რომელიც დაკავშირებულია ადამიანის წარმოებაში ჩართვისათვის მოსამზადებლად. ფიზიკური კაპიტალის მსგავსად მისი ფორმირება მოითხოვს მნიშვნელოვან დანახარჯებს როგორც თვით ადამიანისგან, ასევე მთლიანად საზოგადოებისგან. ბუნებრივია, რომ ამგვარი დანახარჯები არ იქნებოდა განუღებელი, თუ იგი ვერ უზრუნველყოფდა ადამიანის უფრო მაღალ შემოსავლებს. ამგვარად, ადამიანური კაპიტალი განიხილება როგორც მარაგი, რომელიც შეიძლება დაგროვდეს და მომავალში უფრო მაღალი შემოსავლების წყარო გახდეს² (Hupreev P., 2008, c. 144).

თუ დღეს ეკონომიკური ზრდის პრობლემების მრავალრიცხოვანი კვლევების შედეგებს შევაჯამებთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ყველა მკვლევარი მაკროეკონომიკური ზრდის ყველაზე მნიშვნელოვან ფაქტორად განათლებას განიხილავს. ამ ფაქტორმა, თანამედროვე პირობებში, მეორე პლანზე გადაიყვანა ისეთი მნიშვნელოვანი ცვლადები, როგორიცაა დანაშოგები, ინვესტიციები და მოსახლეობის ზრდა. საგულისხმოა, რომ სხვა პარამეტრები - ინფლაცია, სამთავრობო ხარჯები, ფისკალური პოლიტიკა, მონეტარული პოლიტიკა და პოლიტიკური არასტაბილურობა - უმრავლეს მოდელში ეკონომიკური ზრდის უმნიშვნელოვანესი მაკროეკონომიკური ფაქტორების სახით არ განიხილება.

21-ე საუკუნეში ეკონომიკური ზრდის უმთავრესი რესურსი და წყარო ადამიანური კაპიტალის და მასში ინვესტიციების ზრდაა. პოსტსაბჭოთა ქვეყნების (და არა მარტო მათი) მაგალითმა აჩვენა, რომ გლობალიზაციამ და ლიბერალურმა რეფორმებმა ყველაზე მეტად სწორედ ნაკლებადკვალიფიციური სამუშაო ძალა დააზარალა.

ეკონომიკური განვითარების წარმატებული მოდელების, ან უარეს შემთხვევაში, ამ მოდელების ცალკეული ფრაგმენტების იმიტირების სავალალო შედეგები ისტორიაში კარგადაა ცნობილი. გამოწვევისაა მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის ქვეყნები, რომლებმაც განვითარების იაპონური მოდელის „კონცეპტუალური“ იმიტირებით უმოკლეს დროში ეკონომიკური სასწაულები მოახდინეს.

განვითარების სამხრეთ-აზიურ მოდელში ეკონომიკური პოლიტიკის მთავარ მიმართულებად არა მხოლოდ უცხოური ინვესტიციების მოზიდვა, არამედ მსოფლიოში ფართოდ გამოყენებული უახლესი მაღალი ტექნოლოგიების შეთვისება და დაწერგვაა განსაზღვრული. აზიის ქვეყნებში განათლებასა და სამუშაო ძალის მაღალ კვალიფიკაციაზე აქცენტის გადატანა განაპირობა იმპორტის შემცველი ინდუსტრიალიზაციის პოლიტიკიდან ექსპორტის მასტიმულირებელ პოლიტიკაზე გადასვლამ.

მიუხედავად იმისა, რომ აზიის ქვეყნების უმრავლესობის შედარებით უპირატესობას იაფი სამუშაო ძალა წარმოადგენდა, მორჩილების თავიდან ასაცილებლად, მათ მაღალ ტექნოლოგიებზე, ინტე-

ლექტუალურ კაპიტალზე და მეცნიერტევადი და კაპიტალტევადი პროდუქციის ექსპორტზე ორიენტირებული პოლიტიკა აირჩიეს³ (Richard R.N., 2007, p.57).

რა უპირატესობა ჰქონდა ექსპორტზე ორიენტირებულ პოლიტიკას იმპორტის შემცველ ინდუსტრიალიზაციასთან შედარებით? იმპორტის შემცველმა ინდუსტრიალიზაციამ, კაპიტალის ნაკლებობის (ან უბრალოდ, არარსებობის და შესაბამისი მენეჯერული ცოდნის ნაკლოვანებათა) შედეგად, უზარმაზარი ფინანსური ვალდებულებები დაუგროვა ქვეყნებს და საწარმოებს, რომელთა გადახდაც შეუძლებელი გახდა სუსტი, მცირე მოგების მქონე ახალგაზრდა დარგების და ჩაკეტილი ეკონომიკის პირობებში. ასე რომ, იმპორტის შემცველი ინდუსტრიალიზაციის უზარმაზარი დანახარჯები ღირებულებით მაჩვენებლებში გაცილებით მეტი აღმოჩნდა, ვიდრე ამ პოლიტიკისაგან მიღებული სარგებლობა. ამასთან, მოცემული სტრატეგია არც თუ ისე დამაიმედებლად გამოიყურებოდა მსოფლიოს წარმატებული ლია ეკონომიკების სწრაფი განვითარების ფონზე. სწორედ ამიტომ, სამხრეთ აღმოსავლეთ აზიაში (სამხრეთ ამერიკისაგან განსხვავებით, სადაც იმპორტის შემცველი ინდუსტრიალიზაციის სტრატეგია ასევე მეტად პოპულარული და ასეთივე დოზით, წარმატებული იყო) მთავრობებმა კურსი ექსპორტზე ორიენტირებული პოლიტიკისაკენ აიღეს, რომლის განხორციელებაც სამუშაო ძალის კვალიფიკაციის ამაღლებაზე და მაღალი ტექნოლოგიების მოზიდვაზე იყო დამოკიდებული. ცხადია, ფინანსურად არც ახალი პოლიტიკა იყო იაფი, მაგრამ მისი წარმატება გარანტირებული იყო სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის ისედაც საკმაოდ განათლებული, შრომისმოყვარე მუშახელის პირობებში. ასე რომ, „მეორე ინდუსტრიულმა რევოლუციამ“ (Leinbach T.R., Ulck R., 2008, p.88) (ასე უწოდეს ამ პოლიტიკას ტაივანსა და სინგაპურში) რეალური შედეგები გამოიღო. ამასთან, აზიის ქვეყნებში, სახელმწიფოს მაკროეკონომიკური პოლიტიკის შედეგად, 70-იანი წლების დასასრულს უკვე საკმაოდ მომძლავრდა შრომატევადი და კაპიტალტევადი პროდუქციის წარმოება. იაფი შრომითი რესურსით, ამ ქვეყნებმა თავიდანვე მოიზიდეს ინვესტიციები, რის გამოც, რეგიონში წარმოების საკმაო გამოცდილება დაგროვდა. ასეთ პირობებში, მაღალი ტექნოლოგიების მოზიდვა, მათი დაწერგვა და ფართოდ გამოყენება შედარებით გამარტივდა, თუმცა, ამას ხელი შეუწყო სახელმწიფოს ლიდერთა პოლიტიკურმა ნებამ და ძლიერმა სახელმწიფო კონტროლმა ეკონომიკური პოლიტიკის განხორციელებაზე.

აზიის ქვეყნების მიერ განათლებასა და მაღალ ტექნოლოგიებზე ორიენტირების სტრატეგიის ხორცშესხმის შედეგად, რეგიონის ქვეყნები ცნობილი არიან ე.წ. „პროცესის ინოვაციით“⁵ (Gilpin R., 2011, p. 28) ანუ უკვე არსებული პროდუქტების წარმოების პროცესის პერმანენტული დახვეწით, არსე-

ბული ტექნოლოგიებისთვის ახალი თვისებების მინიჭებით. სწორედ ამ პროცესებს მოჰყვა აზიის ახლად ინდუსტრიალიზებული ქვეყნების საკუთარი გამოგონებები, ახალი საბაზრო ნიშნების შექმნა და საექსპორტო პროდუქციის წარმოება, რომელიც უცხოური ვალუტისა და დადებით სალდოიანი საგადასახდლო ბალანსის მუდმივი წყარო გახდა.

რატომ არ ჰქონდა რადიკალურ ლიბერალურ რეფორმებს მსგავსი შედეგები პოსტსაბჭოურ ქვეყნებში?

პირველყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც კულტურული და ისტორიული მემკვიდრეობის, ასევე ეკონომიკური განვითარების არჩეული სტრატეგიის თვალსაზრისითაც ეს ორი რეგიონი მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან: აზიის ქვეყნების უმრავლესობა არ იყო კომუნისტური; მათ ჰქონდათ იაპონიის განვითარების სქემა და ამავე დროს, მისი დიდი მხარდაჭერა; აზიის ქვეყნები (საკუთარი სურვილით) გაცილებით ნაკლებად იყვნენ მიჯაჭვულნი საერთაშორისო საფინანსო ისტიტუტებზე; მათი რეფორმები გრადუალისტური იყო და არა რადიკალური.

პოსტკომუნისტური საზოგადოება კი სრულიად მოუმზადებელი შეხვდა რადიკალურ რეფორმებს და დემოკრატიულ ინსტიტუტებს. სამართლებრივმა ქაოსმა და დაჩქარებულმა პრივატიზაციამ წარმოშვა კერძო მესაკუთრეთა ფენა, რომელიც თითქმის სახელმწიფო მოხელეთა ფენის იდენტური აღმოჩნდა. ამ უკანასკნელთა მოკლევადიანმა პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა ინტერესებმა იმძლავრა ქვეყნის გრძელვადიან ეკონომიკურ ინტერესებზე და ადამიანურ კაპიტალში ინვესტირების, ანუ განათლების, პოლიტიკურად საკმაოდ არა პოპულარული სფეროს, დაფინანსების პრობლემებმა თითქმის უკანასკნელ პლანზე გადაინაცვლა⁶ (ახვლედიანი ა., 2001, გვ. 4).

აზიის ქვეყნებისაგან განსხვავებით, პოსტსაბჭოურ ქვეყნებში განათლების მაღალი დონე სამომავლო წინსვლასა და ცხოვრების მაღალ დონესთან ტრადიციულად არასოდეს ასოცირდებოდა. ამდენად, აზიის ქვეყნებისაგან განსხვავებით, პოსტსაბჭოურ ქვეყნებში არ არსებობდა სტიმული განათლების, ტექნოლოგიური ცოდნის გაღრმავების სახელმწიფო პრიორიტეტად ქცევისათვის. პოლიტიკოსებს სჯეროდათ, რომ ეკონომიკური ზრდის რესურსები მხოლოდ ძირითადი კაპიტალის მარაგის ზრდაში, ანუ ფიზიკურ კაპიტალში ინვესტირებაშია. ამასთან, პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, როდესაც უცხოური კაპიტალის ინვესტირების შედეგია მოგების ქვეყნის ფარგლებს გარეთ გადინება, უდიდესი განსხვავებაა შრომის ანაზღაურებაში უცხოელ და ადგილობრივ მუშახელს შორის, ადგილობრივი პოლიტიკოსების უკმაყოფილება არ აყოვნებს და საზოგადოებაში ვრცელდება აზრი, რომ უცხოური ინვესტირება დამორჩილებას, ექსპლოატაციასა და ადგილობრივი ეკონომიკის განადგურებას ნიშნავს⁷

(ახვლედიანი ა., 2001, გვ. 5-6).

საქართველო ყოველთვის გამოირჩეოდა განათლების საერთო დონით ყოფილ საბჭოთა რესპუბლიკებს შორის. ფაქტობრივად ყველა სფეროში ქართველი მეცნიერები პრევალირებდნენ საბჭოთა კავშირის სივრცეში (და არა მარტო აქ). ბუნებრივია, რომ ქვეყანაში ეხლაც შემორჩენილია ათწლეულების მანძილზე აკუმულირებული ცოდნის მარაგი, რომელიც შემდგომ განახლებასა და განვითარებას საჭიროებს. მთავარი პრობლემა, რომელიც ამ თვალსაზრისით შეიძლება წამოიჭრას, ეს არის ფსიქოლოგიური მომენტი. ცოდნის შეძენა, აკუმულირება, განვითარება და გამოყენება ხანგრძლივი პროცესია, რომელიც ეჭვქვეშ აყენებს ამ პროცესში საინვესტიციო სახსრებით წარმართვის მიზანშეწონილობას. საქმე ისაა, რომ რაციონალური ინდივიდი (ან მთლიანად საზოგადოება) აფასებს დანახარჯებსა და სარგებელს, რაც სმირად ხდება ისეთი გადანყვებილების მიღების საფუძველი, რომელიც მხოლოდ მიმდინარე, მოკლევადიან მიზნებს ემსახურება.

ადამიანურ კაპიტალში ინვესტიციების ანაზღაურების შიდა ნორმის გამოთვლის მეთოდიკა იგივეა, რაც ფიზიკურ კაპიტალში დაბანდებების შემთხვევაში: ამისათვის საჭიროა ერთმანეთს შეუფარდდეს დამატებითი ხარჯები, რომლებიც დაკავშირებულია განათლების მიღებასთან, დამატებით სარგებელს, რომელიც შეიძლება მივიღოთ განათლების შედეგად. დანახარჯებში აუცილებელია ჩავრთოთ განათლების ღირებულება, სწავლების პერიოდში დაკარგული შემოსავლები (ალტერნატიული ხარჯები) და სხვა დანახარჯები. რაც შეეხება სარგებელს, იგი უნდა გამოიხატოს მუდმივი შემოსავლის ზრდაში.

მართლაც, განათლება საშუალებას იძლევა ავითვისოთ არა მარტო ძველი, უკვე დაგროვილი ცოდნა, არამედ შრომის პროცესში ხელს უწყობს ახალი ცოდნის შეძენას, აგრეთვე უზრუნველყოფს პირობებს მათი მომავალში წარმოებისათვის. ამიტომ განათლება უნდა იყოს ქვეყნის პოლიტიკის წინმსწრები ფაქტორი, რომელიც მომავალი პროგრესის წანამძღვრებს შექმნის.

ჯერ კიდევ 60-70-იან წლებში ადამიანური კაპიტალის აღიარებულმა მნიშვნელობამ განაპირობა მისი დაჩქარებული ფორმირების საინვესტიციო პროგრამების ფართო გავრცელება. განვითარებად ქვეყნებში ეს გამოიხატა ძირითადად დაწყებითი და საშუალო განათლების სისტემის განვითარებაში, რომელიც განიხილებოდა, როგორც შრომის ნაყოფიერების ზრდის მთავარი ფაქტორი. მართლაც, გაუნათლებლობის აღმოფხვრა წარმოადგენს ეროვნული შრომის ნაყოფიერების ამაღლების უმნიშვნელოვანეს ფაქტორს. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი გათვლები აქვს ჩატარებული აკადემიკოს ს. სტრუმილინს⁸ (Струмилин С., 2004, с. 598), რომელიც თვლიდა, რომ განათლებულობა ამაღლებს

შრომის ნაყოფიერებას 24%-ით, ხოლო საშუალო განათლება 67%-ით.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ საქართველო ყოველთვის გამოირჩეოდა ინტელექტუალური და საკმაოდ მაღალკვალიფიციური სამუშაო ძალით, მაგრამ, თანამედროვე ეტაპზე, სტიმულების არარსებობამ, მისი უდიდესი ნაწილის უცხოეთში გადინება განაპირობა. ზოგადად კი ეს პროცესი კიდევ უფრო აღრმავებს ეკონომიკურ კრიზისს და ნაკლებ სააღბათოს ხდის ქვეყნის წარმატებულ მომავალს.

ამდენად, განვითარებად და გარდამავალი ეკონომიკის მქონე ქვეყნებში (მათ შორის საქართველოშიც) სწორედ ადამიანური რესურსები განსაზღვრავს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ეტაპებსა და ხასიათს. ქვეყანა, რომელსაც არა აქვს უნარი განავითაროს მისი მოქალაქეების ცოდნა და შესაძლებლობები, განწირულია კრახისთვის. კაპიტალი და მიწა, ეს მხოლოდ პასიური ფაქტორებია, ხოლო ხალხი (რომლებიც ფლობენ საერთო და სპეციალურ პროფესიონალურ ცოდნა) წარმოადგენს ეკონომიკური ზრდის ყველაზე უფრო აქტიურ ფაქტორს. ამ ფორმით მათი ჩამოყალიბება შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მოხდება როგორც განათლების ფორმალური სისტემა. სრულყოფა, ასევე მიღებული ცოდნისა და უნარ-ჩვევების პრაქტიკაში გამოყენება. განათლება წარმოადგენს მხოლოდ პოტენციურ ფაქტორს, მომავალი ეკონომიკური ზრდის წანამძღვარს. იგი განვითარების წყარო ხდება მაშინ, როცა შესაძლებელია მისი დამოუკიდებლად გამოყენება, ანუ როცა შექმნილია მისი პრაქტიკული რეალიზაციის წანამძღვრები. ეს მომენტი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ვინაიდან დღეისათვის განვითარებადი ქვეყნების სახელმწიფო ბიუჯეტების ხარჯების დიდი ნაწილი სწორედ განათლებაზე მოდის.

ჩემი აზრით, სწორედ ზემოაღნიშნული პარადოქსული სიტუაცია შეიმჩნევა საქართველოში. უზარმაზარი თანხები იხარჯება საშუალო და უმაღლეს

განათლებაზე, თუმცა ვისთვის ამზადებს ქვეყანა მომავალ პროფესიონალებს მეტად გაუგებარია. საჭიროა კი ქვეყანაში ამდენი უმაღლესგანათლებული, თუ ბაზრის მხრიდან არ იქნება შესაბამისი მოთხოვნა? და თუ იქნება, ალბათ ეს ქართული ბაზარი კი არა, არამედ, უწინარეს ყოვლისა, უცხოური, შრომის მაღალი ანაზღაურებით გამორჩეული ქვეყნების ბაზრები იქნებიან. ბუნებრივია იზადება კითხვა: მაშინ ვინ დარჩება საქართველოში? ალბათ ის ვინც უცხოელ ინვესტორს იაფი სამუშაო ძალით დააინტერესებს. ჩემი აზრით, სწორედ ეს არის დამლუპველი ქვეყნისათვის. საქართველოში მოშლილია ადამიანური კაპიტალის აღწარმოების პროცესი, ანუ პროცესი, რომელიც ცოდნის აკუმულირებას არა როგორც კაპიტალისტური წარმოების შედეგს, არამედ როგორც მის ამოსავალ პუნქტს განიხილავს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. Нуреев Р., Теория развития : новые модели экономического роста, 2008, с. 144;
2. Richard R.Nelson, Thr Asian Miracle and Modern Growth Theory – The World bank Paper, 2007, p.57;
3. Leinbach T.R., Ulck R., The South-East Asia – Diversity and development, 2008, p.88;
4. Giplin R., The Challenge of Global Capitalism – World Economic in the 21 century, 2011, p. 28);
5. ახვლედიანი ა., ეკონომიკური ზრდის აზიური მოდელი და ლიბერალური რეფორმები პოსტკომუნისტურ სივრცეში: შედეგები, გაკვეთლები. ჟ. „ეკონომიკა“ 2001, გვ. 4-5-6;
6. Струмилин С., Проблемы экономики, 2004, с. 598;
7. Kapstein B., Winners and Losers in the Global Economy, Internationaal Organization, 54-2, 2014, p. 359-384.